

водилица, из чега је произишао масовни хероизам код наших јединица, као и код појединаца, упорност и сналажљивост. . . Одушевљење наших бораца и руководилица у заједничким операцијама са трупима Црвене армије против заједничког непријатеља савладало је све техничке препреке и у потпуности су извршили постављени задатак и стекли огромно ратно искуство у вођењу таквих операција.

Упорност и вјештина наших јединица у овим борбама, сналажљивост у савлађивању појединих тешких сектора и упоришта, масовни подвизи појединаца, као и јединица били су већи него икада до сада у нашој бригади. Држање нових бораца у овим борбама одушевило је све наше старе борце и руководиоце, а нарочито њихова сналажљивост, упорност и масовно истицање«.

Сличне оцене су дали и остали штабови чије су јединице учествовале у борбама у Београду. Тако, на пример, Штаб 8. црногорске бригаде је у извештају од 31. октобра 1944, између осталог, констатовоа да су »сви наши борци и руководиоци показали пуно вјештине и самоиницијативе, нарочито у ликвидацији појединих важнијих и тврђих упоришта«.

У. ОПЕРАЦИЈЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ПОМОРАВЉА И КРАГУЈЕВЦА

За време борби за Београд, снаге 93. и 113. стрељачке дивизије 68. стрељачког корпуса Црвене армије и 17. ударна дивизија 1. пролетерског корпуса Иародноослободилачке војске водиле су борбе код Крагујевца, а 223. стрељачка дивизија 64. стрељачког корпуса Црвене армије и део снага 45. дивизије 14. корпуса Народноослободилачке војске водили су борбе код Јаго-

дине (сада Светозарево). Њихов задатак је био да најкасније до 18. октобра заузму ове градове. Тринаестог октобра јединице совјетске 223. стрељачке дивизије ушле су у Параћин без отпора, јер су немачке снаге претходне ноћи напустиле град и повукле се на леву обалу Мораве. Становници Параћина већ су били сазнали за наступање јединица Црвене армије и огромна маса народа окупила се да их дочека на улазу код пута који води од Зајечара. Истога дана хитлеровци су напустили и Ћуприју, пошто су претходно дигли у ваздух пешачки мост на Морави. Међутим, железнички мост је остао читав. Неки непознати грађанин пресекао је у последњем тренутку кабл за паљење мина. Већ око 5 часова у град су ушле јединице 223. стрељачке дивизије Црвене армије, које су срдечно дочекали одушевљени грађани.

Борбе за ослобођење Јагодине почеле су у ноћи између 16. и 17. октобра. Нарочито оштре борбе вођене су на насипу железничке пруге источно од града, где је дошло до жестоких окршаја прса у прса између немачких и совјетских јединица. Водећи заштитничке борбе, немачке снаге, пошто су претходно минирале све мостове на реци Белици, ноћу уочи 17. октобра напустиле су и овај град. У раним јутарњим часовима 17. октобра у Јагодину су ушле јединице 113. стрељачке дивизије 68. корпуса и 223. стрељачке дивизије 64. корпуса Црвене армије. Тиме је била ослобођена цела територија Поморавља. Одбачени из долине Велике Мораве, делови немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген«, 117. ловачке дивизије, два батаљона 1. брдске дивизије и делови дивизијске борбене групе генерала Фишера повукли су се према Крагујевцу и ушли у састав новоформираног 34. армијског корпуса, који је добио задатак да, држањем мостобрана Краљево—Крагујевац, обезбеди повлачење Групе армија »Е« из Македоније и с Косова, неугодним пу-

тевима према запа~у долипом Ибра, Западне Мораве на леву обалу Дрине.

Ослобођењем Поморавља и ранијим ослобођењем Тополе, као и успешним операцијама 2. пролетерске дивизије Народноослободилачке војске и 52. стрељачке дивизије Црвене армије, којом је командовао генерал-мајор Леонид Михаилович Миљајев, у долини Западне Мораве, на правцу Крушевац—Краљево, рејон Крагујевца нашао се дубоко обухваћен са бокова, што је створило услове за окружење крагујевачке непријатељске групације. У таквој ситуацији је одлучено да 93. стрељачка дивизија, обиласком са запада, и 113. стрељачка дивизија, дејством са истока, уз садејство 17. ударне дивизије 1. пролетерског корпуса и делова 45. дивизије 14. корпуса Народноослободилачке војске, изврше концентричан напад на Крагујевац и ослободе град, а затим наставе продор према Краљеву.

Рејон Крагујевца, који је био тежиште одбране 34. армијског корпуса, бранили су делови 297. пешадијске, 117. и 181. ловачке и 7. СС дивизије »Принц Еуген«, два батаљона 1. брдске дивизије, један батаљон белогардејског Руског заштитног корпуса и више других самосталних јединица, укупно преко 8.000 војника са око 25 тенкова, приближно 100 топова и минобацача, већим бројем тешких и лаких митраљеза и неколико батерија двоцевних и четвороцевних противавионских топова. Командовао им је генерал Фишер, према чијем имену су носиле назив »Борбена група Фишер«. Прилази граду, улице и куће су биле солидно припремљене за упорну одбрану. Знатан број лаких и тешких бункера заједно са отпорним тачкама у зградама од тврдог грађевинског материјала, допуњавали су спољни и унутрашњи ватрени систем одбране града.

Јединице 68. стрељачког корпуса и 17. ударне ди-

визије 1. пролетерског корпуса, којом су командовали пуковник Глигорије Мандић и политички комесар потпуковник Бранко Петричевић, почеле су борбе за Крагујевац још 14. октобра. Оне су наступале из више правца.- делови совјетске 93. стрељачке дивизије, јачине два стрељачка пука, и 2. крајишке бригаде 17. дивизије, којом су командовали потпуковник Драган Станић и политички комесар мајор Идриз Чејван, правцем Топола—Крагујевац; совјетска 113. стрељачка дивизија, ојачана деловима 20. српске бригаде 45. дивизије Народноослободилачке војске, у захвату пута Баточина—Крагујевац; 6. пролетерска источнобосанска бригада 17. дивизије, под командом потпуковника Сава Трикића и политичког комесара мајора Реље Лукића, правцем преко села Страгари—Кутлово—Крагујевац и према Книћу; 15. мајевичка бригада 17. дивизије, под командом капетана Влада Карановића и политичког комесара мајора Миленка Стојаковића, источно од пута Топола—Крагујевац, правцем преко села Великог Крчмара и Десимировца према Крагујевцу.

Пре почетка заједничких дејстава посебна пажња скренута је јединицама да се чврсто утаначе знаци распознавања између југословенских и совјетских јединица, да не би дошло, евентуално, до међусобне борбе. Исто тако Штаб 17. дивизије упозорио је потчињене штабове да посебно обратe пажњу на држање и понашање бораца и старешина у ослобођеним местима, имајући у виду чињеницу да је у последње време, заправо последњих неколико дана у јединице дивизије ступио велики број нових бораца с којима се због недостатка времена, није довољно политички и васпитно радило. Како штабови јединица 17. дивизије нису имали неког већег искуства у коришћењу артиљеријске подршке, совјетска команда одредила је неколико пешадијских и артиљеријских офи-

цира и подофицира да одржавају везу и усмеравају ватру артиљерије.

У сумрак су нападачке колоне избиле испред прве линије коју је непријатељ организовао за одбрану, а у току ноћи све су се јединице развиле за напад на ту линију. Непријатељ је организовао неколико напада на ове снаге, али су сви одбијени.

Сутрадан су делови 17. ударне дивизије извршили обухват Крагујевца с југозапада, прекинули железничку пругу Крагујевац—Краљево и са запада напали спољну одбрану града. Немци су, уз подршку тенкова и артиљерије, пре подне извршили снажан противнапад у захвату пута између села Петровца и Демировца, али су заједничким дејством делова 15. мајевичке бригаде и совјетских јединица одбачени назад. За то време и остале снаге 17. дивизије и совјетског 68. корпуса приближавале су се Крагујевцу. Свестан да ће бити тешко кажњен за монструозни злочин од ире три године, непријатељ је пружао жилав отпор и снажним противнападима, уз велике губитке, успевао је да задржи положаје и чворна упоришта. Ујутру 16. октобра 1. батаљона 6. источнобосанске бригаде 17. ударне дивизије, после краћег сукоба, заузео је железничку станицу Кнић, а 15. мајевичка бригада делом снага, заједно са делом совјетске 113. стрељачке дивизије, пробила се на саму периферију Крагујевца и ту одбила више противнапада немачких снага. Око подне су два батаљона 6. источнобосанске пролетерске бригаде 17. ударне дивизије, заједно са два батаљона 51. стрељачког пука совјетске 93. стрељачке дивизије, делимично успела да продру у западни део града, али су у против-нападима непријатеља одбијени на полазне положаје. И поновљен напад пред сам мрак није успео. Особито жестоке борбе распламсале су се југоисточно од града када су се немачке снаге, упућене из

Краљева, искрцале на Железничкој станици Корићане и покушале да продором у град притекну у помоћ опседнутом гарнизону, док су јединице из Крагујевца кренуле у сусрет тим снагама. Ове покушаје су сломили делови 6. источнобосанске бригаде 17. ударне дивизије и 51. стрељачког пука совјетске 93. стрељачке дивизије који је ујутру упућен да ојача овај правац.

Седамнаестог октобра настављено је стезање обруча око Крагујевца, а пред вече, после пробоја спољне одбране и борби на прилазима, обруч око града био је коначно затворен. Батаљони 15. мајевичке бригаде упали су у положаје на Аеродрому, а јединице 6. пролетерске бригаде и совјетског 51. стрељачког пука заузеле су бункере на западној периферији града, из којих се непријатељ повукао да би наставио отпор из кућа с периферије. Следећа два дана најжешће борбе су вођене непосредно на излазима из Крагујевца према Краљеву против немачких снага које су интервенисале од Краљева и против делова одбране Крагујевца (14. СС брдски ловачки пук 77. СС дивизије и 749. пук 117. дивизије) који су покушавали да се споје са снагама из Краљева. Сви покушаји непријатеља из Краљева и Крагујевца да овлада и успостави саобраћај на комуникацији између та два града, били су одбијени. Да би се што боље затворио тај правац и потукле опкољене снаге у Крагујевцу, на том одсеку је положај 6. пролетерске бригаде 17. ударне дивизије учвршћен једним батаљоном совјетског 51. стрељачког пука. Ујутро 20. октобра, после снажне артиљеријске припреме и уз подршку тенкова, делови Народноослободилачке војске и Црвене армије почели су одлучујући напад за дефинитивно ослобођење Крагујевца. Људству је претходно саопштено да су они осветници крагујевачких жртава, те зато за фашисте нема милости. Јединице су систематски и упорно продирале

од бункера до бункера, од куће до куће. Немачки делови су иружали очајнички отпор, борећи се сулудо за сваку улицу, за сваки блок зграда, у којима су држали затворене становнике. Међутим, увече 20. октобра и ујутру 21. октобра, када су схватиле безнадежност даљег отпора, поједине групе су покушале да се пробију на југозапад и повуку ка Краљеву. Чистећи градске улице од заосталих непријатељских трупа, борци Народноослободилачке војске и Црвене армије примали су до тада невиђене изразе захвалности нападеног крагујевачког становништва. Људи и жене, одрасли и деца, стари и млади Крагујевчани, излазећи из својих скровишта, не марећи за звиждук челика који је још увек парао ваздух, грлили су и љубили своје ослободиоце. Своју радост, захвалност и љубав према ослободиоцима изражавали су и даривањем бораца оним што им се «ашло при руци — јелима, пићем и др. Најзад је Крагујевац, један од најважнијих гарнизона немачких снага у Србији и најојаченији град од свих европских градова био потпуно очишћен од непријатеља и ослобођен око 10 часова 21. октобра, управо на трећу годишњицу оног трагичног 21. октобра 1941, када су немачки завојевачи, као одмазду за своје војнике погинуле у борби против партизана код Горњег Милановца и Тополе, аутоматима изрешетали тела око 7.000 херојских крагујевачких родољуба, међу њима неколико стотина ђака. Тога дана после подне једна чета 4. батаљона 15. мајевичке бригаде, постројена поред хумки на периферији града, почасним плотунима одала је пошту стрељаним ђацима и осталим родољубима. Око гробова стрељаних цео дан је био велики број грађана који су дошли да им у слободи одају пошту.

Одмах после ослобођења Крагујевца, јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије су настави-

ле потискивање непријатеља према Краљеву. До 25. октобра ове јединице су очистиле Кнић и Бумбарово Брдо и избиле на линију села Бресница—Мојсиње.

Немачки гарнизон у Крагујевцу претрпео је велике губитке. На прилазима граду погинуло је око 400 непријатељских војника и официра, више од 400 рањено и 157 заробљено, а на улицама града је нађено 2.127 мртвих непријатељских војника, док се део снага пробио према Краљеву. Заплењен је или уништен знатан војни материјал. Према подацима Штаба 17. ударне дивизије, само његове јединице су загшениле: 12 топова, 11 минобацача, 10.012 пушака, 59 аутоматских оруђа, 20 пиштоља и доста другог материјала. Поред осталог, уништиле су: четири тенка, четири топа, 31 камион, два воза и 30 мотоцикла. У тим борбама јединице 17. ударне дивизије су имале 52 погинула, 189 рањених, 28 несталих и девет контузованих. Међу погинулим био је и Цвјетко Михајловић, командир 2. чете 3. батаљона 15. мајевичке бригаде, који је ирекорно митраљесца због непрецизног гађања, па је онда сам прилегао уз митраљез. Опалио је пет-шест кратких рафала, али је са супротне стране допрло неколико тупих удараца од ватре немачких снајпериста. Један од метака погодио је Цвјетка у пределу грудног коша. После извлачења из рова, на десетак корака од својих бораца, подлегао је ранама.

Можда је занимљив и податак да је, први пут од настанка 17. дивизије, неколико заробљених немачких војника (Аустријанаца) добровољно ступило у њене редове и остатак пута до своје домовине прешло са дивизијом Народноослободилачке војске Југославије борећи се против оних који су их довели до места највећег фашистичког злочина.

Борећи се раме уз раме с војницима 93. и 113. стрељачке дивизије Црвене армије, 17. дивизија је, као до-

растао саборац у вишедневним фронталним борбама, доказала пуну војничку зрелост и оспособљеност за фронтална дејства, какве је карактеристике све више попримао даљи ток народноослободилачког рата.

Одмах носле ослобођења Крагујевца, чланови Главног народноослободилачког одбора Србије и Окружни комитет КПЈ прихватили су се организовања нове, народне власти на читавом ослобођеном подручју, а тек формирана Команда војног подручја и Команда места отпочеле су мобилизацију свих способних мушкараца рођених 1914—1926. године. Њихово људство попунило је 17. дивизију, Шумадијски и Чачански партизански одред. По наређењу команданта совјетског 68. корпуса генерала Шкодуновича, сви топови и минобацачи које су заплениле совјетске јединице у Крагујевцу предати су 17. дивизији, која је потом формирала дивизијски артиљеријски дивизион и противтенковску батерију, а истовремено попунила и формирала противтенковске и минобацачке батерије по бригадама, као и минобацачке батерије и противтенковске водове (од противтенковских пушака) по батаљонима. Исто тако, приступило се и формирању дивизијског инжињеријског батаљона, инжињеријских чета при бригадама и пионирских водова у батаљонима.

Ослобођењем Крагујевца и избијањем пред Краљево, окончано је дефинитивно ослобођење Поморавља и Шумадије. Тиме је, уједно, завршено ослобођење Србије, осим уског дела долине Ибра и Западне Мораве од Косовске Митровице до Ужица.

После ослобођења Београда, Поморавља и Крагујевца совјетске трупе су отишле на мађарски део фронта, осим 68. стрељачког корпуса који је задржан у Србији, а јединице Народноослободилачке војске су тежиште борби пренеле у Срем и на простор средњег и доњег тока Западне Мораве и долину Ибра.

Држањем Крајева и Чачка ојачани немачки 34. армијски корпус обезбеђивао је Групи армија »Е« одступницу долином Ибра и Западне Мораве у правцу Босне. Против немачких снага на овом сектору и оних које су се повлачиле из Грчке и Македоније на правцима Краљево—Ужице—Љубовија и Рашка—Нови Пазар—Сјеница—Вишеград ангажоване су 2. пролетерска, 23. 25⁴⁷ и 45. дивизија Народноослободилачке војске, Краљевачки, Чачански и Ужички партизански одред, а извесно време и делови 68. стрељачког корпуса Црвене армије. Веома тешке борбе вођене су свакодневно готово два месеца. Пошто је прихватио зачелне јединице Групе армија »Е«, немачки 34. армијски корпус почео је и сам да се постепено извлачи према Дрини. Нападајући његове јаче заштитнице, 2. пролетерска дивизија у садејству са делом снага 25. дивизије Народноослободилачке војске и совјетске 223. стрељачке дивизије ослободила је Краљево 29. новембра, 2. дивизија у садејству са 23. и 25. дивизијом Чачак 3. децембра, 25. дивизија Арије и Ивањицу 3. децембра, 2. и 25. дивизија Пожегу 13. децембра, а Ужице 16. децембра, заједно са Ужичким партизанским одредом. Истог дана, 23. дивизија Народноослободилачке војске ослободила је Љубовију. Немачке снаге су одступиле преко Дрине у Босну. На правцу Рашка—Нови Пазар—Сјеница—Вишеград Немци су се по-

влачили са мање сметњи, јер на њихово повлачење нису могле битно утицати јединице 37. дивизије, Милешевски, Сјенички и 2. санџачки партизански одред, и поред сталних напада дуж комуникације, као ни јединице 22. дивизије Народноослободилачке војске, које су наступале од Рашке. Поред тога, овим правцем повлачиле су се и све преостале четничке снаге из Србије, које су ометале борбу јединица Народноослободилачке војске против немачких снага. Водећи оштре борбе против немачких заштитних делова и четника, 22. дивизија је ослободила Рашку 28. новембра, Нови Пазар 30. новембра, а Сјеницу 8. јануара 1945. године. Тридесет седма дивизија и Санџачки партизански одред под борбом против делова немачког 91. армијског корпуса, ослободили су Пријепоље 10. јануара, а Прибој 12. јануара. Овим последњим борбама у југозападној Србији и Санџаку завршено је чишћење целе територије Србије и њено потпуно и коначно ослобођење од фашистичког окупатора.

Ослобођена Србија је давала веома значајан допринос општим напорима за коначно ослобођење земље. Ускоро после ослобођења Београда, ступило је око 300.000 нових бораца у Народноослободилачку војску, већином с подручја крагујевачке и нишке војне области. Целокупни живот се одвијао у знаку ангажовања свих снага и средстава за помоћ фронту, за прихват и збрињавање све већег броја рањених бораца, нарочито са Сремског фронта. Масе родољуба у ослобођеним крајевима сврставале су се у радне јединице. Почела је обнова земље на широком фронту.

Масован прилив нових бораца у редове Народноослободилачке војске и помоћ Совјетског Савеза у наоружању и ратној опреми великим делом примљени после београдске операције — омогућили су даље дограђи-

вање оружане силе југословенских народа. Тако су се развиле крупније јединице артиљерије, инжињерије, везе, као и тенковске и коњичке јединице; дошло је до јачања ратног ваздухопловства и ратне морнарице, као и стварања речне ратне морнарице. Приступило се формирању допунских бригада и батаљона. У Београду је 21. новембра 1944. основана Војна академија, затим Пешадијска официрска школа и Артиљеријска официрска школа.

Од 9. до 12. новембра 1944. године одржана је у слободном Београду Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (АСНОС). Скупштина се на свом првом заседању конституисала у највишу законодавну и извршну власт Србије, а њен Извршни одбор је добио карактер привремене владе Србије. Скупштина је, такође, извршила последње припреме за мобилизацију свих људских, материјалних и моралних снага Србије у борби за коначно ослобођење и изградњу нове Југославије. Тумачећи најдубље тежње српског народа, изражене још 1941. године, 885 његових представника усвојило је одлуку о стварању нове заједничке државе, организоване на социјалистичким основама и о улажењу Србије, као равноправне заједнице федералне јединице, у Демократску Федеративну Југославију.